

ПОДОПРИГОРА В. В.,
аспірантка кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Сумський державний університет)

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.25>

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Стаття присвячена дослідженню поняття та основних ознак механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Зосереджується увага на тому, що незважаючи на існування великої кількості досліджень, присвячених правовому статусу дитини, а також забезпечення соціального захисту її прав та свобод, на сьогодні у вітчизняній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, як окремої найбільш вразливої в теперішніх умовах групи дітей.

Встановлено, що чинним законодавством України поняття механізму соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, – не визначено, тому, у межах дослідження на основі існуючих теоретичних підходів авторами було запропоновано власне визначення даного поняття. Так, під поняттям «механізмів соціального захисту осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах» варто розуміти сукупність законодавчо визначених методів та способів впливу уповноважених суб'єктів соціального захисту на суспільні відносини, які складаються в рамках реалізації останніми своїх повноважень, з метою гарантування прав, свобод та законних інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Натомість завданням даного механізму є створення належних умов для всебічного розвитку дитини, яка за тих чи інших обставин опинилась у складній життєвій ситуації і потребує допомоги зі сторони держави у захисті своїх прав та свобод, а також формування належного рівня правової культури та правосвідомості таких дітей та суспільства в цілому.

Крім того, в структурі механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, виокремлено три основні рівні: центральний, регіональний та місцевий.

Приділено увагу встановленню основних ознак механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Робиться висновок, що механізм соціального захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, насамперед передбачає реалізацію комплексу соціально-економічних, правових, організаційних та інших способів, що мають на меті запобігти порушенням прав та свобод даної категорії дітей, відновити їх порушені права або ж усунути наявні чи потенційні перешкоди у реалізації їх законних прав.

Ключові слова: механізми соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; правовий статус дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; права дитини; захист прав дітей; соціальний захист.

Podprihora V. V. Concepts and signs of social protection mechanisms for children in difficult life circumstances

The article is focused on examining the concept and key characteristics of social protection mechanisms for children facing difficult life circumstances in the context of the Ukraine. It highlights the absence of comprehensive studies within domestic science specifically addressing the mechanisms of social protection for this vulnerable group of children, despite numerous studies concerning the legal status and social protection of children's rights and freedoms.

In the absence of a precise definition of the mechanism of social protection for children facing difficult life circumstances in Ukrainian legislation, the authors propose their own definition based on existing theoretical approaches. According to their proposal, the concept of "mechanisms of social protection of persons in difficult life circumstances" refers to a set of legally defined methods and approaches utilized by authorized subjects of social protection to influence social relations. These mechanisms are established within the framework of the subjects' exercise of their powers with the primary goal of safeguarding the rights, freedoms, and legitimate interests of children facing difficult life circumstances. Additionally, these mechanisms aim to create suitable conditions for the comprehensive development of such children who require state assistance in protecting their rights and freedoms. Furthermore, the mechanisms also contribute to the development of an appropriate level of legal culture and legal awareness among both these children and society at large.

The article identifies three main levels in the structure of social protection mechanisms for children facing difficult life circumstances – central, regional, and local levels.

Based on theoretical analysis, the article highlights the key features of social protection mechanisms for children in difficult life circumstances.

The primary objective of the mechanism of social protection for children facing difficult life circumstances is to implement a comprehensive range of socio-economic, legal, organizational, and other methods. These methods are aimed at preventing violations of the rights and freedoms of this particular category of children, as well as restoring any violated rights and eliminating existing or potential barriers that may hinder the realization of their legal rights.

Key words: *social protection mechanisms for children in difficult life circumstances; legal status of children who are in difficult life circumstances; child rights; protection of children's rights; social protection.*

Вступ. Нестабільна економічна, політична та соціальна ситуація, що склалась в Україні сьогодні, вимагає проведення інституційних змін у системі органів державної влади, посилення ефективності прав, свобод людини та комплексного реформування системи соціального захисту. Повномаштабна війна оголила вразливі сторони існуючої системи захисту дітей в Україні щодо її спроможності захистити цю категорію у кризових та надзвичайних ситуаціях. Поточна державна політика у сфері захисту прав дітей має ряд характерних недоліків, які в першу чергу, пов'язані з несистемною, фрагментарною державною сімейною політикою, що формувалась до цього часу без урахування достовірних, всеохоплюючих, даних щодо наявності сімей з дітьми, які з тих чи інших причин перебувають у складних життєвих обставинах, а також оцінки ефективності надання їм соціальних послуг.

Відповідно до аналітичного звіту, підготованого Представництвом Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ МБО «Партнерство «Кожній дитині» лише за лютий-червень 2022 року, експертами було встановлено, що особливої уваги та турботи потребує 1051 дитина, які були визначені як такі, що проживають у сім'ях, які перебувають в складних життєвих обставинах; термінових та негайних дій щодо захисту потребують 126 дітей, батьки/законні

представники яких нехтують потребами дітей, є ризики щодо жорстокого поводження з ними [1].

Наслідки війни, з якими зіткнулась Україна, свідчать про вкрай неналежний рівень уваги органів державної влади до забезпечення прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах в умовах сьогодення, що призводить до фізичної та психологічної травми таких дітей, знищення сімейних та соціальних зв'язків, розвитку культури ненависті, викривленого сприйняття дитиною навколишнього світу, підміни ідеалів та в подальшому може відобразитись у поширенні безпритульності, дитячої злочинності, криміналізації суспільства в майбутньому.

Питанням правового статусу дитини, а також забезпечення соціального захисту їх прав та свобод були присвячені праці таких фахівців як О. С. Андреева, О. М. Бандурка, О. Г. Бондар, В. М. Гарашук, В. П. Захаров, Л. П. Коваленко, К. Б. Левченко, І. А. Петрова, С. Г. Стеценко, Ю. М. Фролов, Р. В. Шаповал та інших.

Зазначеними вченими сформовано велику кількість принципово важливих положень щодо соціального захисту прав дитини загалом. Втім, варто наголосити, що до цього часу у вітчизняній науці права соціального забезпечення відсутні спеціальні комплексні дослідження механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, як окремої найбільш вразливої в умовах сьогодення групи дітей, чим, зокрема, й обумовлена актуальність обраної теми.

Постановка завдань. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу теоретичних положень та основних засад чинного законодавства України визначити поняття та ознаки механізмів соціального захисту дітей які перебувають у складних життєвих обставинах.

Результати дослідження. Традиційно переважна більшість дітей народжується, виховується, фізично та психологічно розвивається в сім'ї. Саме сім'я є одним із визначальних, фундаментальних інститутів суспільства, який забезпечує його впорядкованість та стабільність, закладаючи, при цьому, в кожне нове покоління найважливіші цінності. Саме у сім'ї дитина отримує свої перші знання про світ – елементарні правила поведінки в суспільстві, усталені норми міжособистісних та суспільних відносин, засвоюючи, таким чином, навички спілкування з людьми різного віку та вміння орієнтації в більших соціальних спільнотах. Сім'я є своєрідним визначальним підґрунтям світогляду дитини, її морально-етичних ідеалів, ціннісних орієнтацій та майбутніх моделей поведінки. Так, благополучна сім'я має неймовірно великі виховні можливості, натомість глибокі зміни в сім'ї або її розпад можуть стати головною причиною виникнення відхилень у соціалізації, вихованні, психологічному чи фізичному розвитку дитини. Такі явні або ж приховані проблеми у сім'ї не рідко є першопричиною збоїв у поведінці дитини, що може призвести до стану вразливості дитини. Вразливість – це стан, коли людина знаходиться в стані невідповідності та незахищеності перед зовнішніми впливами оточуючого середовища. Це також означає особливе сприйняття зовнішніх подій та явищ у суспільстві. У випадку, коли у членів родини відсутні внутрішні та зовнішні ресурси, і їм не надається підтримка спеціалістів, це може призвести до виникнення складних життєвих обставин. [2, с. 150; 3, с. 27]. У разі відсутності своєчасної кваліфікованої допомоги, за умов наявності психолого-педагогічних, соціально-економічних проблем у сім'ї, а також можливих проблем особистого біологічного характеру, така дитина набуває статусу дитини, яка опинилась у складних життєвих обставинах.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, – дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини [4].

Держава в особі своїх органів, урядових та неурядових організацій зобов'язана створити для кожної дитини такі умови її життя та розвитку, за яких вона матиме можливість набувати, виявляти, реалізовувати та захищати свої права.

Варто зауважити, що дитина, яка перебуває у складних сімейних обставинах, належить до категорії дітей, що мають спеціальний правовий статус та потребують особливого захисту зі сторони держави. Наділення законодавцем даної групи дітей спеціальним правовим статусом дає змогу посадовим особам органів державної влади не тільки забезпечити вчасне реагування на ситуації, що загрожують життю і здоров'ю дітей, а й запобігти таким ситуаціям в майбутньому.

Державне регулювання захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, неможливе без аналізу теоретичних засад механізмів соціального захисту.

На сьогодні, чинним законодавством України поняття механізму соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, не визначено, тому, вважаємо за доцільне, дослідження даної правової категорії розпочати з аналізу існуючих наукових підходів до розуміння терміну «механізм».

Згідно з положеннями Словника української мови «Академічний тлумачний словник (1970–1980 р.р.)», поняття «механізм» означає внутрішню будову, систему чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище [5].

Варто погодитись, що в широкому значенні осмислення поняття «механізм» передбачає: 1) системність, узгодженість організації його елементів (компонентів); 2) складність його внутрішньої будови; 3) схильність до самоорганізації або зовнішнього управління; 4) здатність до динаміки, визначеного цілеспрямованого функціонування [6, с. 18].

На доктринальному рівні для прикладу Д. В. Позняк вважає, що механізм – це система, що служить для передачі та перетворення рухів, складається з ряду тіл або ланок, де рух одного або кількох тіл (провідних) спричиняє певні рухи інших тіл у системі. Це також може бути внутрішній пристрій або система, що складається з окремих елементів. У ширшому сенсі, механізм визначається як сукупність станів і процесів, які утворюють явище в різних сферах, таких як фізика, хімія, фізіологія, економіка, психологія та інші [7, с. 167]. Тоді як С. В. Рудницький трактує поняття «механізму» як широку, системну й цілісну категорію. Таким чином, автор вважає, що механізм – це складний пристрій, що являє собою систему ланок, у якому рух однієї чи декількох ланок викликає певні рухи інших ланок механізму, разом з тим, дії і зв'язки, на думку автора, є його конститутивною ознакою, причому важливе значення має саме повторюваність дій (принципова можливість для відповідного учасника чи учасників здійснювати подібні дії в майбутньому). Отже, С. В. Рудницький вбачає призначення механізму в перетворенні сигналів (потреб, інтересів, соціальних дій), що надходять на «вхід» механізму в результати на «виході» (дії, рішення, норми, інші соціальні дії) [8, с. 681].

Крім того, в науковій спільноті на сьогодні широко використовується така правова категорія як «механізм реалізації та захисту прав громадян», під яким, І. О. Ієрусалімова пропонує розуміти систему засобів, які є елементами, складовими впливу цієї галузі права на суспільні відносини та встановлювані її нормами гарантії реалізації цих прав [9, с. 91].

Натомість, Н. М. Оніщенко, пропонує механізм забезпечення прав і свобод особи описати як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів та загально-соціальних умов. Цей комплекс створює належні юридичні і фактичні умови для повноцінного здійснення прав і свобод людиною [10, с. 487]. Загалом якщо говорити про механізм захисту прав та свобод дитини, то варто зауважити, що в основному він дійсно відповідає визначенню, наведеному Н. М. Оніщенко. Разом з тим, для даного механізму характерним є наявність певної специфіки, що безпосередньо проявляється в його об'єкті. Оскільки дитина через свою фізичну, психологічну та розумову незрілість, на відміну від повнолітнього громадянина, потребує спеціальної охорони та піклування, у тому числі й належного правового захисту зі сторони держави як до, так і після народження.

У свою чергу, Н. В. Коломоєць, вказує на те, що механізм адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні є складною універсальною системою, представленою взаємною єдністю суб'єктів адміністративно-правового захисту прав дитини, дії яких скоординовано у визначеному напрямку; єдністю відповідних засобів адміністративно-правового впливу та юридичних гарантій, які забезпечують реалізацію та захист прав дитини [11, с. 48].

Таким чином, беручи до уваги існуючі в правовій спільноті теоретичні напрацювання, вважаємо за можливе сформувати власне визначення поняття «механізмів соціального захисту осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах», під яким варто розуміти сукупність законодавчо визначених методів та способів впливу уповноважених суб'єктів соціального захисту на суспільні відносини, які складаються в рамках реалізації останніми своїх повноважень, з метою гарантування прав, свобод та законних інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Завданням даного механізму є створення належних умов для всебічного розвитку дитини, яка за тих чи інших обставин опинилась у складній життєвій ситуації і потребує допомоги зі сторони держави у захисті своїх прав та свобод, а також формування належного рівня правової культури та правосвідомості таких дітей та суспільства в цілому.

Варто зауважити, що механізм соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, за своїм змістом є похідним від механізму реалізації та захисту прав громадян, водночас, має свою власну структуру, ознаки та особливості як окреме правове явище адміністративного права.

Так, на нашу думку, говорячи про структуру механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, найбільш вдалим є поділ таких механізмів на рівні відповідно до рівнів влади, а саме: центральний, регіональний та місцевий рівні. Тобто, механізм соціального захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, складається з сукупності елементів, функціонування кожного з яких залучає в роботу інший. Водночас, сутність роботи механізму полягає в тому, що кожний з елементів у процесі своєї діяльності може й повинен залучати до реалізації своїх повноважень й інші елементи, не порушуючи при цьому загально визначений та встановлений баланс розподілу компетенції між уповноваженими органами вищезазначених рівнів.

Механізм соціального захисту дітей, які опинились в складних життєвих ситуаціях характеризується наступними ознаками:

1) до правових норм, що визначають умови та порядок застосування інструментів соціального захисту для гарантування та забезпечення прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать норми міжнародно-правових актів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та норми національного законодавства України;

2) захист прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, що належать до групи осіб, які потребують особливого захисту зі сторони держави, потребує врахування міжнародних стандартів та основоположних принципів в рамках здійснення уповноваженими на те суб'єктами соціального захисту адміністративно-правового регулювання;

3) інституційна система соціального захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, сформована з національних суб'єктів загальної та спеціальної компетенції;

4) діяльність суб'єктів соціального захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснюється у чіткій взаємодії та передбачає спільну діяльність органів та структур щодо виявлення, взаємоінформування та організації надання допомоги;

5) збалансованість компетенційних складових структурних елементів механізму соціального захисту дітей, які опинились в складних життєвих ситуаціях;

6) суспільна корисність.

Висновки. Таким чином, механізм соціального захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, насамперед передбачає реалізацію комплексу соціально-економічних, правових, організаційних та інших способів, що мають на меті запобігти

порушенням прав та свобод даної категорії дітей, відновити їх порушені права або ж усунути наявні чи потенційні перешкоди у реалізації їх законних прав. Водночас, можна зробити висновок, що соціальний захист дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, в діяльності уповноважених на те суб'єктів повинен бути спрямований на усунення причин таких обставин або мінімізацію їх впливу, надання різних видів соціальної допомоги й підтримки як безпосередньо дитині, так і її батькам, здійснення соціального виховання, налагодження взаємовідносин із соціальним оточенням та вчинення інших дій спрямованих на адаптацію поведінки й психоемоційного стану дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Список використаних джерел:

1. Діти і війна в Україні: про становище дітей із сімейних форм виховання та інституційних закладів. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/26731/file/UNICEF_CiAC-monitoring%20report.pdf (дата звернення 31.07.2023).
2. Протас О. Л. Трансформація інституту сім'ї як чинник умов сімейного виховання. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. № 4. С. 136–153.
3. Пугач Л. Все починається з сім'ї. *Психолог*. 2008. № 6. С. 25–30.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#top> (дата звернення 31.07.2023).
5. Словник української мови «Академічний тлумачний словник» (1970 – 1980). URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 31.07.2023).
6. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Віталійович Кривицький. Київ, 2010. 260 с.
7. Позняк Д. В. Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2004. 259 с.
8. Рудницький С. В. Категорія «механізм» та її гносеологічні можливості для опису явищ і процесів суспільно-політичного життя. *Держава і право*. 2011. Випуск 53. С. 683–687.
9. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 288 с.
10. Оніщенко Н.М. Механізм забезпечення прав і свобод особи. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності, 2005. С. 487–488.
11. Коломоець Н. В. Механізм адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Приватне і публічне право*. 2008. № 4. С. 45–49.

